

DOI:

УДК 94 (477) «1941–1945» – 0.58.244

Олександр Перехрест (м. Черкаси)

доктор історичних наук, професор кафедри

всесвітньої історії та міжнародних відносин

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

E-mail: cherkassy_2013@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-4213>

Ураження сільського населення України інфекційними хворобами та боротьба з цим явищем у 1943–1945 роках

Постановка проблеми. Одним з найголовніших і невідкладним завданням, яке з усією гостротою постало на визволених від окупантів територіях, була боротьба з інфекційними хворобами, які набули значного поширення, особливо серед сільського населення. Актуальність означеної проблеми спонукала автора визначити метою публікації аналіз стану епідеміологічної ситуації в республіці і комплексу заходів щодо локалізації й подолання цього небезпечного лиха впродовж 1943–1945 рр.

У статті на основі залучення архівних джерел та матеріалів оприлюдненої літератури розкриті причини, які спричинили означене лихо, показані його кількісні та якісні чинники. Наголошено на трагічних наслідках ураження інфекційними хворобами сільських дітей. Проаналізовано здійснювані центральними і місцевими органами влади та закладами охорони здоров'я заходи, спрямовані на запобігання розповсюдження інфекційних хвороб та організацію лікування вражених ними сільських мешканців за місцем проживання та шляхом госпіталізації в спеціально створених стаціонарних відділеннях лікарень, покращення забезпечення санітарно-епідеміологічних закладів дезінфекційними засобами та лікувальних закладів медикаментами. Показано значимість роботи у справі боротьби з інфекційними захворюваннями організацій Червоного Хреста, зокрема створених ними спеціалізованих санітарно-епідеміологічних загонів, які працювали в осередках поширення інфекцій, та численних постів громадських санітарних інструкторів і колгоспних медичних пунктів. Констатовано, що в результаті скоординованих масштабних заходів щодо профілактики та дотримання безпечних санітарно-гігієнічних норм та налагодження лікування інфекційних хворих у медичних закладах, в республіці до кінця 1944 р. вдалося локалізувати захворюваність на інфекційні хвороби в сільській місцевості й не допустити їх переростання в масові епідемії. Застосування комплексних заходів для боротьби з інфекційними хворобами впродовж наступного року призвело до подальшого зменшення захворюваності на них, однак повністю ліквідувати їх у більшості областей республіки не вдалося і до кінця 1945 р.

Ключові слова: інфекційні хвороби, паразитарні тифи, дитячі інфекційні хвороби, локалізація інфекційних хвороб.

Olexander Perehrest (Cherkasy)

Doctor of history,

Professor of the Department of World

History and International Relations,

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

E-mail: cherkassy_2013@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8606-4213>

Infectious diseases affected the rural population of Ukraine and the fight with this phenomenon in 1943–1945

Formulation of the problem. One of the most important and urgent tasks, which emerged with all urgency in the territories liberated from the occupiers, was the fight against infectious diseases, which

had become widespread, especially among the rural population. The urgency of the problem prompted the author to define the purpose of the publication as an analysis of the state of the epidemiological situation in the republic and a set of measures to localize and overcome this dangerous disaster during 1943–1945.

In the article, based on the involvement of archival sources and materials from published literature, the reasons that caused the specified disaster are revealed, its quantitative and qualitative factors are shown. The tragic consequences of rural children being affected by infectious diseases are emphasized. The measures implemented by central and local authorities and health care institutions aimed at preventing the spread of infectious diseases and organizing the treatment of rural residents affected by them at their place of residence and by hospitalization in specially created inpatient departments of hospitals, improving the supply of sanitary and epidemiological facilities with disinfectants and medical institutions with medicines. The importance of the work of the Red Cross organizations in the fight against infectious diseases is shown, in particular, the specialized sanitary-epidemiological units created by them, which worked in the centers of the spread of infections, and numerous posts of public sanitary instructors and collective farm medical centers. It was established that as a result of coordinated large-scale measures for the prevention and observance of safe sanitary and hygienic norms and the establishment of treatment of infectious patients in medical institutions, it was possible to localize the incidence of infectious diseases in rural areas in the republic until the end of 1944 and prevent them from developing into mass epidemics. The application of comprehensive measures to combat infectious diseases during the following year led to a further decrease in the incidence of them, but it was not possible to completely eliminate them in most regions of the republic until the end of 1945.

Key words: *infectious diseases, parasitic typhus, children's infectious diseases, localization of infectious diseases.*

З початком визволення території України від загарбників постала жахлива картина масштабного розповсюдження інфекційних хвороб, особливо в сільській місцевості. Серед чинників, які призвели до цього, була недоступність для переважної більшості сільського населення медичної допомоги внаслідок руйнування і ліквідації в період окупації медичних закладів, суттєвого погіршення житло-побутових умов, поганого харчування, фізичного виснаження від безнормованої щоденної праці, часто в непогоду, при низькій температурі без належного одягу і взуття. Водночас окупанти нерідко перед відступом спеціально поширювали серед населення інфекційні хвороби. Метою таких злочинних акцій було подальше зараження особового складу наступаючих частин Червоної армії. Біля переднього краю своєї оборони гітлерівці створювали спеціальні концтабори, в яких разом із військовополоненими та виснаженими заточеними цивільними розміщували в антисанітарних умовах тисячі хворих на висипний тиф та інші інфекційні хвороби, спеціально вивезених із різних окупованих територій. Лише

на кордоні України з Білорусією знаходилося три таких табори, в яких перебувало понад 33 тис. жінок, дітей, стариків¹. Зважаючи на небезпеку поширення епідемій, Голова Раднаркому УРСР М. Хрущов у січні 1944 р. телеграмою попереджав командувачів Українськими фронтами, що «при швидкому відступі німецькі окупанти залишили на нашій території концентраційні табори цивільного населення та табори військовополонених. Зазвичай, усі ці табори заражені різними інфекціями, особливим тифом. Негайний розпуск після звільнення та розселення серед цивільного населення бранців цих таборів створює велику загрозу широкого розповсюдження інформаційних хвороб, особливо висипного тифу»².

У роботі відновлювальних медичних закладів упродовж 1943–1945 рр. боротьба з інфекційними хворобами була найголовнішим і складним завданням. Та, незважаючи на вживані заходи, кількість захворювань ними швидко зростала в усіх визволених регіонах республіки, спричиняючи в окремих із них виникнення епідемій. Згідно офіційних даних Наркомздорів'я

¹ Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. Київ : Політвидав України, 1986. С. 156.

² Центральний державний архів вищих органів України (далі – ЦДАВО України), ф. 342, оп. 1, спр. 420, арк. 54.

УРСР станом на квітень 1943 р. в республіці було зареєстровано 158 тис. випадків захворювань на висипний, черевний і поворотний тиф, дифтерію та дизентерію³. Надзвичайно великою була захворюваність на інфекційні хвороби й у 1944 р., особливо на паразитарні тифи, кількість хворих на які значно збільшилася і діагностувалася майже в усіх областях. Загалом у 1944 р. на території республіки лише офіційно було зареєстровано 115 661 випадок захворювань на висипний тиф⁴ та 19378 на черевний тиф і дизентерію⁵ (більша їх частина – у сільській місцевості). Серед офіційно зареєстрованих у республіці поворотним тифом 20% були мешканцями сільських населених пунктів⁶. За даними Державної санітарної інспекції УРСР кількість тих, хто захворів у 1944 р., порівняно з 1939 р., висипним тифом збільшилася у 28 разів, поворотним тифом – у 2,3 рази, черевним тифом – у 2 рази, дифтерією – у 4,3 рази⁷.

У сільській місцевості на визволених територіях поширеною була захворюваність на туберкульоз (під час окупації ця недуга надзвичайно поширилася у зв'язку з ліквідацією всієї мережі протитуберкульозних профілактичних і лікувальних закладів, незадовільних умов життя, репресій проти туберкульозних хворих, віднесених до категорії «неповноцінних» людей), малярію, венеричні хвороби, коросту, для боротьби з якими не було достатньої кількості медикаментів та фахівців.

Та найбільшим лихом в післяокупаційний період у сільській місцевості було масове розповсюдження дитячих інфекцій. Так, у порівнянні з довоєнним часом смертність від дитячих інфекцій у щойно звільнених районах зросла на 51%, а від малярії – у 5,9 рази⁸. З лютого по грудень 1944 р. в республіці було зареєстровано 285 тис. випадків захворювань на кір⁹. Захворюваність на дифтерію у звільнених областях збільшилася у порівнянні з 1939 р. на 15%, а в

листопаді зростання сягнуло 18%. Упродовж 1944 р. у Чернігівській, Сумській, Полтавській, Вінницькій і Кіровоградській, областях кількість дітей у віці до 14 років захворівших на скарлатину, порівняно з довоєнними роками, збільшилася на 94%¹⁰.

Офіційну статистику щодо поширення інфекційних захворювань у сільській місцевості доповнюють, сповнені драматизму та відчаю, витяги з вилучених цензурою листів сільських мешканців до рідних на фронт та в регіони СРСР, у яких містилися повідомлення про масові інфекційні захворювання в їхніх селах, особливо серед дітей, відсутність належної медичної допомоги та ліків, велику смертність серед хворих. (Так, лише у Чернігівській області за період з 5 по 20 березня 1944 р. цензурою було вилучено 328 листів з такою інформацією, а у Київській, Полтавській, Житомирській, Рівненській, Кіровоградській і Вінницькій областях із перевірених у серпні 1944 р. 720 тис. листів, було вилучено 394 листи з такою ж інформацією). У контексті зазначеного наведемо деякі витяги із вилучених цензурою листів. «2. 08. 1944 р. ... У нас діти помирають, у раз по 8 осіб хоронять щодня...» (Глобинський район, с. Білоусівка, Білоус О.); «06. 08. 1944 р. ... Багато дітей помирають від дифтерії, лікарні переповнені хворими дітьми...» (Любарський район, с. Стрижовка, Поліщук П.); «10. 08. 1944 р. ... Багато дітей померло від кору й по 2 особи щоденно помирають, а решта всі хворіють...» (Вінницький район, с. Хутора Мидякова, Івацько) «12. 08. 1944 р. ... Дуже лютують тиф, кір, дизентерія – велика смертність» (Богуславський район, с. Розкожанці, Шкараба О.); «12. 08. 1944 р. ... У нас лютують різні хвороби, дуже багато хворих, біля 60 дітей померло від скарлатини, дифтерії...» (Яготинський район, с. Лозовий Яр, Посна А.); «13. 08. 1944 р. ... У нас багато дітей помирає від тифу. Кожного дня – двоє, троє...» (Прачнівський район,

³ Там само, оп. 14, спр. 445, арк. 27.

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1360, арк. 7.

⁵ ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 558, арк. 35.

⁶ Там само, спр. 563, арк. 19.

⁷ Державний архів Черкаської області (ДАЧО), ф.р – 80, оп. 2, спр. 1, арк. 14.

⁸ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945 / ред. І.О. Герасимов. Київ : Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. С. 553.

⁹ Коваль М.В. Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця УРСР – фронту і тилу (1941–1945 рр.) // Український історичний журнал. 1975. № 4. С. 85.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1360, арк. 88; ЦДАВО України, ф. 342, оп. 14, спр. 557, арк. 14.

с. Кодня, Новаковська В.); «14. 08. 1944 р. ... У нас лютує хвороба – дизентерія, від якої багато односельчан померло. А зараз немає ліків, щоб лікувати людей» (Таращанський район, с. Северинівка, Луценко Є.А.); «17. 08. 1944 р. ... У нас у районі дуже сильно лютують хвороби – висипний і черевний тиф. По всіх селах багато гине людей...» (Словечанський район, с. Сирковщина, Аврамчук). «Серпень 1944 р. ... У нас багато дітей хворіє на кір, багато помирають... Якщо лікувати, то це жах скільки для цього потрібно грошей. Куди не підеш – скрізь треба платити...» (Знам'янський район, с. Дмитрівка, Вихрова Є.С.)¹¹. Про подібні факти йшлося й в інших листах селян, які впродовж 1944 р. сотнями щомісяця вилучалися цензурою в усіх областях республіки.

Наркомат внутрішніх справ УРСР за результатами цензури листів здійснював інформування керівників республіки, але робилося це зі значним запізненням. Так, спеціальне повідомлення першому секретарю ЦК КП(б)У Д.С. Коротченку з наведеними вище фактами за серпень було направлено лише 11 вересня 1944 р., тобто в ньому йшлося про події місячної давності. То ж розпорядження, які Д.С. Коротченко у своїй резолюції адресував керівникам центральних і місцевих органів влади щодо вжиття заходів по локалізації епідемій та надання допомоги хворим¹², суттєво вплинути на стан справ не могли.

Високий рівень захворюваності серед сільського населення інфекційними та шлунково-кишковими хворобами був спричинений незадовільними санітарно-побутовими умовами його проживання, антисанітарним станом у населених пунктах, вживанням недоброякісної води, сприятливими для надвеликого виплоду мух метеорологічними факторами, гострим дефіцитом ліків, дезінфікуючих засобів та мила, не своєчасним виявленням та неповною госпіталізацією інфікованих хворих, міграційними процесами, зумовленими масовою реевакуацією населення.

Надзвичайно небезпечна ситуація з інфекційними захворюваннями стала предметом під-

вищеної уваги республіканських і місцевих органів влади. З метою посилення рівня протиепідемічної роботи та ліквідації вогнищ епідемій паразитарних тифів Раднарком УРСР та ЦК КП(б)У 13 січня 1944 р. ухвалили спеціальну постанову «Про санітарно-епідемічні заходи по боротьбі з висипним та черевним тифом», якою визначили основні завдання радянських, партійних та медичних структур усіх рівнів у боротьбі з цими небезпечними хворобами. 1 квітня 1944 р. було створено республіканську Надзвичайну протиепідемічну комісію на чолі з заступником голови РНК УРСР Л. Р. Корнійцем, яка зосередила в своїх руках функції координації, керівництва, здійснення контролю та надання допомоги місцевим органам влади у справі локалізації епідемій інфекційних захворювань¹³. Питання боротьби з інфекційними захворюваннями неодноразово всебічно обговорювалися на засіданнях уряду республіки та ЦК КП(б)У, обласних, районних та міських радянських та партійних органів, за наслідками яких вироблялися та затверджувалися конкретні рішення. У багатьох випадках оперативно вжиті заходи давали позитивні результати: покращувалося забезпечення лікарень, амбулаторій, ФАПів медикаментами та обладнанням, додатково було розгорнуто в 1944 р. 28 тис., а в 1945 р. ще 25 тис. інфекційних ліжок у лікарнях¹⁴.

На складну ситуацію в республіці з інфекційними захворюваннями відреагував і Раднарком СРСР, який спільно з виконкомом Спілки Товариства Червоного Хреста СРСР направив у сільські райони республіки 15 спеціалізованих санітарно-епідемічних загонів. Кожний такий загін очолював лікар, а під його керівництвом працювали лаборант, медсестри і сандружиниці – всього загін складався з 16 осіб і мав у своєму розпорядженні автотранспорт, лабораторію, медикаменти та дезінфекційні засоби, міг розгорнути невеликий стаціонар¹⁵. В осередках інфекційних захворювань загонами надавали медичну допомогу хворим, здійснювали дезінфекційні заходи та профілактичні щеплення. Під час роботи в сільській місцевості

¹¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1360, арк. 58–61 зв.

¹² Там само, арк. 58.

¹³ ЦДАВО України, ф. р -2, оп. 7, спр. 1450, арк. 3.

¹⁴ Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. Київ : Держмедвидав УРСР, 1958. С. 52.

¹⁵ Барсуков М. И. Красный Крест и Красный Полумесяц СССР. Краткий исторический очерк. М. : Медгиз, 1946. С. 339.

санепідемзагонам доводилося долати чимало труднощів, зокрема побутових, та не зрідка, за несправності транспорту та в умовах сезонного бездоріжжя, пішки долати великі відстані, несучи важкі вантажі; роботу ускладнювала нестача медикаментів, обладнання. Та, незважаючи на перешкоди, забуваючи про небезпеку і втому, члени санітарно-епідемічних загонів працювали самовіддано й надали допомогу мешканцям 65 сіл, а, отже, десяткам тисяч селян у 65 районах 9 областей республіки¹⁶.

Активно діяли й організації Червоного Хреста УРСР, зусиллями яких було створено численну добровільну армію – понад 50 тис. – громадських санітарних інструкторів, значна кількість яких були сільськими мешканцями. Вони стежили за санітарним станом у населених пунктах, виявляли інфекційних хворих, допомагали медпрацівникам госпіталізувати їх, здійснювати санітарну обробку населення. Наприклад, на Ворошиловградщині обласним комітетом Червоного Хреста тільки у колгоспах і радгоспах до липня 1944 р. було організовано 1100 санітарних постів. На території області діяли 360 бригад з числа членів санітарних постів. Вони перевірили санітарний стан 82 тис. помешкань і дворів, знезаразили 5080 криниць, відремонтували 266 лазень, зробили майже 3200 санобробок. У проведенні протиепідемічної та масово-оздоровчої роботи організаціям Червоного Хреста допомагали шкільні сандружини та санпости, яких у республіці нараховувалося понад 4800 з кількістю членів 234 тис.¹⁷. Однак залучення школярів до такої роботи не завжди було виправданням, оскільки призводило до зараження дітей інфекціями.

У розгорнутій масштабній боротьбі з поширенням інфекційних хвороб важливою складовою частиною була масова агітаційно-просвітницька робота серед населення, спрямована на їх профілактику та дотримання санітарно-гігієнічних норм, яку проводили працівники медичних закладів та активісти організацій Червоного Хреста. Лише у першому півріччі 1944 р. ними було проведено 146 тис. лекцій і бесід,

котрі прослухали 1 млн 343 тис. осіб, розповсюджено 390 тис. примірників книг і брошур спеціального медичного змісту, 510 тис. листівок, 20 тис. плакатів. Такими заходами було охоплено більшість сіл в епідемічно небезпечних районах.¹⁸

Позитивну роль у справі медико-санітарного обслуговування сільських мешканців та впровадження в їхній побут санітарної культури в умовах складної епідемічної ситуації відігравали створені, з ініціативи Товариства Червоного Хреста, колгоспні медичні пункти. Господарства відряджали сільських дівчат і жінок навчатися на спеціальних курсах колгоспних медичних сестер, після закінчення яких вони поверталися працювати за здобутим фахом до своїх сіл. За період від листопада до 1945 р. в республіці вже діяло понад 4 тис. таких пунктів, а надалі кількість їх зростала. Допомога працівників пунктів особливою була потрібна в період польових робіт, а також весною, восени та взимку, коли у зв'язку з бездоріжжям сполучення багатьох сіл з райцентрами, де знаходилися поліклініки та лікарні, надзвичайно ускладнювалося¹⁹.

Оцінюючи вживані органами влади та охорони здоров'я впродовж 1944 р. заходи, можна констатувати, що вони дозволили певною мірою локалізувати в сільській місцевості захворюваність на інфекційні хвороби й не допустити їх переростання в масові епідемії республіканського масштабу.

Епідемічна ситуація в Україні, зокрема з захворюваністю паразитарними тифами, ще залишалася напруженою у першій половині 1945 р. У наказі НКОЗ СРСР від 27 вересня 1945 р. зазначалося, що незважаючи на зменшення захворюваності інфекційними та шлунково-кишковими хворобами в республіці загалом, у Вінницькій, Кам'янець-Подільській, Станіславській, Кіровоградській та Ізмаїльській областях залишалася високою захворюваність висипним тифом, оскільки на місцях не були вжиті всі необхідні заходи для її максимального зниження. Упродовж 1945 р. на території республіки зро-

¹⁶ Коваль М. В. Вказ. праця. С. 85.

¹⁷ Коваль М. В. Вказ. праця. С. 85; Його ж. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. Киев : Наук. думка, 1977. С. 65.

¹⁸ Ларін А. Ф., Маковська Н. В. Боротьба за підвищення санітарного стану визволених районів УРСР (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. 1982. № 12. С. 58.

¹⁹ Коваль М. В. Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця УРСР – фронту і тилу (1941–1945 рр.) С. 85; 40 лет Советского Красного Креста 1918–1958. Гл. ред. Г.А. Митеров. М. : Госмедиздат, 1959. С. 198.

стала захворюваність поворотним тифом, значною залишалася захворюваність коростою. З метою ефективнішої боротьби з паразитарними тифами НКОЗ СРСР зобов'язав республіканські та місцеві органи охорони здоров'я забезпечити повну своєчасну госпіталізацію хворих та підозрюваних у захворюванні ними, здійснювати санітарно-дезінфекційну обробку вогнищ хвороби упродовж першої доби після госпіталізації хворих, здійснювати нагляд за місцями виявлених хвороб упродовж 25 днів²⁰. Виконання вказаних вимог дало позитивні результати, однак повністю ліквідувати захворюваність інфекційними хворобами не вдалося, їх спалахи в кінці 1945 р. фіксувалися у більшості областей України.

Підсумовуючи викладене констатуємо, що в період від початку визволення території України від нацистських загарбників у сільських місцевостях набула значного поширення захво-

рюваність на інфекційні хвороби, яка в окремих регіонах переростала в епідемії, супроводжувалася високою смертністю. Завдяки вжитих республіканськими та місцевими органами влади та охорони здоров'я скоординованих масштабних заходів щодо профілактики та дотримання безпечних санітарно-гігієнічних норм, розгортання мережі інфекційних стаціонарів у лікарнях і охоплення якомога більшою госпіталізацією хворих, покращення забезпечення лікувальних закладів медикаментами вдалося до кінця 1944 р. локалізувати в сільській місцевості захворюваність на інфекційні хвороби і не допустити переростання їх у масові епідемії. Застосування комплексних заходів для боротьби з інфекційними хворобами впродовж наступного року призвело до подальшого зменшення захворюваності на них, однак повністю ліквідувати їх у більшості областей республіки не вдалося і до кінця 1945 р.

References

1. Barsukov M. (1946). *Krasnyiy Krest i Krasnyiy Polumesyats SSSR. Kratkiy istoricheskiy ocherk.* [Red Cross and Red Crescent of the USSR. A brief historical sketch]. Moscow: Medgiz. [in Russian].
2. Herasymov, I. (Ed.) (2000) *Bezsmertya. Knyha Pam'yati Ukrayiny. 1941–1945.* [Immortality. Book of Memory of Ukraine. 1941–1945]. Kyiv: Knyha Pam'yati Ukrayiny. [in Ukrainian].
3. Koval', M. (1975). *Tovaristvo Chervonogo Hresta i Chervonogo Pivmisyatsya URSS – frontu i tilu (1941–1945).* [Red Cross and Red Crescent Society of the Ukrainian SSR – Front and Rear (1941–1945)]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 4, 85. [in Ukrainian].
4. Koval', M. (1977). *Obschestvenno-politicheskaya deyatel'nost' trudyaschihsya Ukrainskoy SSR v period Velikoy Otechestvennoy voyni.* [Public and political activity of the workers of the Ukrainian SSR during the Great Patriotic War.] Kyiv: Nauk. Dumka, 65. [in Ukrainian].
5. Larin A., Makovska N. (1982). *Borotba za pidvischennya sanitarnogo stanu vizvolenih rayoniv URSS (1943–1945).* [The struggle to improve the sanitary condition of the liberated regions of the Ukrainian SSR (1943–1945)]. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 12, 58. [In Ukrainian].

²⁰ ДАЧО, ф. р-856, оп. 1, спр. 13, арк. 14–14 зв., 18.